

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Διμήτριος Ρυμπος

Η ελληνική και η κινέζικη είναι οι μοναδικές ομιλούμενες γλώσσες, ακόμη και σήμερα, των οποίων η ύπαρξη είναι γνωστή εδώ και 3500 χρόνια.

Μετά την άλωση της Πόλης από τους Τούρκους το 1453 και το τέλος της βυζαντινής αυτοκρατορίας οι συνθήκες κάτω από τις οποίες χρησιμοποιούνταν η ελληνική γλώσσα δεν άλλαξαν σημαντικά. Κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας το ελληνικό αναγνωστικό κοινό ήταν βέβαια περιορισμένο αλλά καθόλου αμελητέο, όπως αποδεικνύει ο αριθμός και η ποικιλία των βιβλίων που εκδόθηκαν στην Δύση, κυρίως στη Βιέννη και τη Βενετία κατά τη διάρκεια του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα.

Το αναπτυγμένο όμως μορφωτικό επίπεδο και τα πνευματικά ενδιαφέροντα περιορίζονταν κυρίως σε ορισμένες κοινωνικές τάξεις εκείνης της περιόδου, που εντοπίζονται σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές, και το γεγονός αυτό είχε σημαντικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη της εθνικής λογοτεχνίας μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας.

Η Ελλάδα λοιπόν έπρεπε να περιμένει ως το 19^ο αιώνα για μια εθνική γλώσσα. Η σημαντική μετανάστευση Ελλήνων από την Πόλη σε περιοχές που βρίσκονταν ακόμα έξω από τον τουρκικό έλεγχο πιθανόν να βοήθησε στην εξάπλωση της προφορικής γλώσσας της πρωτεύουσας σε πιο απομακρυσμένες περιοχές και έτσι προώθησε την ανάπτυξη μιας κοινής ομιλούμενης γλώσσας. Ταυτόχρονα όμως, εφόσον η γλώσσα αυτή δεν ήταν το γλωσσικό όργανο μιας λογοτεχνίας με αναγνωρισμένη αξία και εφόσον δεν διδάσκονταν στα σχολεία, η εξάπλωσή της παρεμποδίστηκε, ενώ ενθαρρύνθηκε η διατήρηση των διαλεκτικών διαφορών.

Η γραπτή λογοτεχνία για να υπάρξει προϋποθέτει κάποιες βασικές αρχές. Απαιτεί ψηλό μορφωτικό επίπεδο, όχι μόνο από εκείνους που την παράγουν αλλά, επίσης και από το αναγνωστικό κοινό. Η λογοτεχνία συνέχισε να γράφεται κυρίως στη λόγια γλώσσα και μόνο στην ποίηση χρησιμοποιείται η ομιλούμενη, χωρίς να απολαμβάνει όμως το κύρος ενός έργου γραμμένο στη λόγια.

Η πρωτεύουσα σταμάτησε πια να είναι το κέντρο της ελληνόγλωσσης αυτοκρατορίας. Οι διανοούμενοί της, εργάζονταν μέσα σ' ένα ξενόγλωσσο περιβάλλον και χρησιμοποιούσαν τη λόγια γλώσσα. Η Εκκλησία, γύρω από την οποία διατηρούσαν οι Έλληνες την ταυτότητά τους, χρησιμοποιούσε την αττικιστική γλώσσα σε κάθε περίπτωση, εκτός από τις καθημερινές.

Κατά την οθωμανική περίοδο, παρά τα φοβερά χτυπήματα που δέχτηκε η ελληνική γλώσσα, διατηρούσε στην Ανατολή το κύρος της. Συναντάμε μια σειρά από κέντρα της δημώδους ποίησης, που το καθένα τους εμφανίζει περισσότερα ή λιγότερα διαλεκτικά γνωρίσματα στην γλωσσική τους μορφή. Πρέπει να τονίσουμε ότι όλα τους βρίσκονταν έξω από την οθωμανική αυτοκρατορία. Προχωρώντας από τα ανατολικά προς τα δυτικά, ξεκινάμε από την Κύπρο, όπου τα διαλεκτικά χαρακτηριστικά φανερώνονται πρώιμα στη δημώδη λογοτεχνία. Τα ελληνικά της Μεγαλονήσου όμως διέφεραν πολύ από την γλώσσα που μιλούσε το μεγαλύτερο ποσοστό των Ελλήνων και συνεπώς δεν μπορούσαν να αποτελέσουν την βάση μιας κοινής γραπτής γλώσσας, άλλωστε η κατάκτηση από τους Τούρκους το 1571 είχε ως αποτέλεσμα την επιβίωση μόνο της δημοτικής ποίησης.

Το δεύτερο κέντρο ήταν τα Δωδεκάνησα και ιδιαίτερα η Ρόδος. Από εκεί έχουμε αρκετά ποιήματα στις αρχές του 16^{ου} αιώνα και μια συλλογή ερωτικών τραγουδιών με ιταλική τεχνοτροπία. Με την κατάληψη όμως και των Δωδεκανήσων το 1522 σταματά και αυτή η λογοτεχνία.

Το τρίτο σημαντικότερο κέντρο ήταν η Κρήτη που παρέμεινε υπό ενετική κυριαρχία έως το 1669. Αμέσως μετά την κατάκτηση της Πόλης πολλοί πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν εκεί. Στις αρχές του 16^{ου} αιώνα έχουμε την ακμή της Κρητικής δημώδους λογοτεχνίας. Προς τα τέλη του αιώνα συναντάμε τις αρχές μιας δραματικής σχολής με ισχυρές ιταλικές επιδράσεις (Γεώργιος Χορτάτζης και Βιτσέντζος Κορνάρος). Τα πρωϊμότερα Κρητικά κείμενα είναι γραμμένα στην ομιλούμενη ελληνική με διανθίσματα από τη λόγια γλώσσα, που είναι χαρακτηριστικό της λαϊκής ποίησης στην όψιμη βυζαντινή περίοδο. Με την άλωση της Κρήτης το 1669 αυτή η ακμαία Κρητική λογοτεχνία και η νέα λογοτεχνική γλώσσα που βασιζόταν στην προφορική ομιλία της Κρήτης, έφτασαν στο τέλος τους.

Το τέταρτο κέντρο της ελληνικής λογοτεχνίας ήταν τα Εφτάνησα, που τα είχαν στην κατοχή τους οι Βενετοί μέχρι τους ναπολεόντειους πολέμους και δεν έπεσαν ποτέ στα χέρια των Τούρκων. Μετά το 1669 πολλοί Κρητικοί κατέφυγαν στα Ιόνια νησιά, φέρνοντας μαζί τους τα τραγούδια τους και τη

λογοτεχνική τους παράδοση. Η γλώσσα της καθημερινής και δημόσιας επικοινωνίας στην Κέρκυρα και στις άλλες πόλεις ήταν περισσότερο τα Ιταλικά παρά τα Ελληνικά. Η ελληνική ποίηση, όμως και η κοινή γλώσσα επέζησε ανάμεσα στους ανθρώπους της υπαίθρου και μέσω αυτών ερχόταν από καιρό σε καιρό σε επαφή με την ιταλότροπη κοινωνία των αστικών κέντρων.

Τα κυριότερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της νεοελληνικής γλώσσας είχαν ήδη σχηματιστεί πριν από τον 15^ο αιώνα. Μια συνέπεια της διγλωσσίας την περίοδο αυτή ήταν η ύπαρξη δύο φωνολογικών συστημάτων, το κύριο σημείο διαφοράς ανάμεσά τους ήταν ο χειρισμός των συμφωνικών συμπλεγμάτων – κτ (ακτή), –χθ (χθες), –πτ (πτηνό), –φθ (φθάνω) διατηρήθηκαν στις λόγιες δάνειες λέξεις, ενώ άλλαξαν σε –χτ (αχτή) και –φτ (φτάνω) στην ομιλούμενη. Η χρήση επίσης του τελικού –ν (διαδρομήν, ημέραν) διαφοροποιούσε φωνολογικά την προφορική από τη λόγια γλώσσα.

Οι διάλεκτοι ποικίλλουν ακόμη μεταξύ τους ως προς το ζήτημα του τονισμού. Την περίοδο αυτή δεσπόζει το κοινό δημοτικό σχήμα, με το οποίο ο τόνος μετατίθεται στα ουσιαστικά σύμφωνα με τους αρχαιοελληνικούς τονικούς κανόνες, παραμένει όμως αμετακίνητος στα επίθετα. Έτσι έχουμε: άνθρωπος, άνθρωποι απέναντι στους τύπους άνθρωπου, ανθρώπους, αλλά όμορφος, όμορφη, όμορφους κλπ. Στο οριστικό άρθρο η αιτιατική πληθυντικού του θηλυκού τέσ (τες ημέρες) αντικαθίσταται ολοένα και πιο συχνά από τον κανονικό τύπο της κοινής δημοτικής τις (τις ημέρες).

Στην κοινή προφορική γλώσσα δεν έχουμε συντακτικές αλλαγές στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Σε ορισμένες όμως διαλέκτους συνέβησαν ριζικές μεταβολές κάτω από την επίδραση του ξένου γλωσσικού περιβάλλοντος στο οποίο έτυχε να μιλούνται. Είναι φανερό πως στους ενδιάμεσους αιώνες από την τουρκική κατάσταση ως τα πρώτα γραπτά διαλεκτικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα συνέβησαν αλλαγές, όπως π.χ. η υιοθέτηση της τουρκικής διάταξης των λέξεων με το ρήμα στο τέλος της πρότασης, ο περιορισμός της χρήσης του άρθρου στην αιτιατική, η ανάπτυξη μιας συντακτικής διάκρισης ανάμεσα στα έμψυχα και τα άψυχα ουσιαστικά, κλπ.

Στο λεξιλόγιο, η κύρια πηγή για τη δημιουργία νέων λέξεων εξακολουθεί να είναι η παραγωγή και η σύνθεση. Τα περισσότερα από τα παραγωγικά επιθήματα της όψιμης μεσαιωνικής περιόδου εξακολουθούν να είναι ενεργά στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Γόνιμα αποδείχτηκαν και δύο επιθήματα που αποσπάστηκαν από τουρκικές δάνειες λέξεις, τα –τζής

(χαλβατζής) και –λής (παραλής). Ένας άλλος τύπος σύνθετων λέξεων που πρωτοεμφανίζεται στην όψιμη κοινή και γίνεται ιδιαίτερα συχνός στην περίοδο που μας απασχολεί είναι τα αποκαλούμενα παρατακτικά σύνθετα, π.χ. γιδοπρόβατα, μερόνυχτο.

Μια καινούρια πηγή δάνειων λέξεων, εκτός από τις νεολατινικές γλώσσες, είναι τα Τουρκικά. Η γλώσσα της ηπειρωτικής Ελλάδας και της Μικράς Ασίας γεμίζει αυτήν την περίοδο από τουρκικές λέξεις, ως επί το πλείστον από κοινωνικούς, πολιτικούς και θρησκευτικούς όρους αλλά και άλλες λέξεις. Οι τουρκικές δάνειες λέξεις στην κοινή δημοτική είναι σχεδόν αποκλειστικά ουσιαστικά, που προσαρμόστηκαν στην ελληνική μορφολογία σαν ουδέτερα σε –ι ή σε –ές, αν πρόκειται για άψυχα αντικείμενα, ή σαν αρσενικά σε –άς ή –ής, αν είναι ονόματα προσώπων. Ο κατάλογος που παραθέτω και περιλαμβάνει τουρκικές δάνειες λέξεις που είναι ακόμη και σήμερα σε χρήση, μας δίνει μια ιδέα για τις πιο συνηθισμένες σημασιολογικές περιοχές που καλύπτουν αυτές οι λέξεις.

Σπίτι, νοικοκυριό κλπ.

Ντουλάπι, σεντούκι, κονάκι, σοφράς, φιτίλι, τέντζερες, τζάμι, τζάκι, τουλούμι.

Φαγητό και ποτό

πλάφι, γιαούρτι, γιαχνί, καπαμάς, καφές, σερμπέτι, ναργιλές, χαλβάς.

Ρουχισμός και ατομικά είδη κλπ.

Γιακάς, γελέκι, φέσι, παπούτσια.

Στρατός και διοίκηση

Γιαταγάνι, παράς, τουφέκι, μπαρούτι, χατζής, τεφτέρι.

Άνθρωπος και οικογένεια

Μπόι, νάζι, κέφι, λεβέντης, αφέντης.

Τέχνες και επαγγέλματα

Αμανές, τέλι, γλέντι, λαβούτο.

Από αυτόν τον πρόχειρο κατάλογο λείπουν κάποιες σημαντικές λεξικολογικές ομάδες, όπως αγροτικοί και ποιμενικοί όροι, τα ονόματα ζώων και φυτών, γεωγραφικοί και τοπογραφικοί όροι και οι λέξεις για αφηρημένες ιδέες. Ο λόγος είναι ότι η τουρκική επίδραση ασκήθηκε μέσα από τις πόλεις και όχι στην αγροτική ύπαιθρο, όπως έγινε με τη σλαβική επίδραση, η στα ορεινά βοσκοτόπια, όπως έγινε με την επίδραση των Βλάχων.

Στα κείμενα της εποχής αυτής συναντάμε επίσης σχηματισμούς νέων ελληνικών λέξεων με σύνθεση ή με παραγωγή ειδικά ως μεταφράσεις ξένων λέξεων. Παραδείγματα για το πρώτο είναι η λέξη έκφραση (expression) και για το δεύτερο η λέξη εγκυκλοπαίδεια (encyclopedie). Αυτά τα μεταφραστικά δάνεια αποτελούν τμήμα της προσαρμογής της ελληνικής γλώσσας στον τρόπο σκέψης και έκφρασης του Διαφωτισμού και συχνά πρωτοπαρουσιάζονται στα γραπτά των Ελλήνων διανοούμενων από τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες.

Το ζήτημα των μεταφραστικών δανείων και των ελληνικών λέξεων με ξένα προέλευση αποτελεί μια σημαντική παράγραφο της ιστορίας της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας.

Βιβλιογραφία

Adrados 2002: Adrados, R. Francisco. Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις απαρχές ως τις μέρες μας. Μετάφραση: Alicia Villar Lecumberri. Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα. Αθήνα.

Beaton 1996: Beaton, Roderick. Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και Πεζογραφία, 1821-1992. Μετάφραση Ευαγγελία Ζούργου – Μαριάννα Σπανάκη. Εκδόσεις Νεφέλη. Αθήνα.

Mackridge 1985: Mackridge, P. The modern Greek Language. Η Νεοελληνική γλώσσα. Περιγραφική ανάλυση της νεοελληνικής κοινής. Μετάφραση Κώστας Ν. Πετρόπουλος. Εκδόσεις Πατάκη. Αθήνα, 1990.

Mirambel 1959: Mirambel, A. La Langue grecque moderne. Paris (Ελληνική μετάφραση, Θεσσαλονίκη 1978).

Βακαλόπουλος 2000: Βακαλόπουλος, Ε. Απόστολος. Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985, ιζ' έκδοση. Εκδόσεις Βάνιας. Θεσσαλονίκη.

Μπαμπινιώτης 1998: Μπαμπινιώτης, Δ. Γεώργιος. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. Με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων. Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε. Αθήνα.

Μπαμπινιώτης 1998: Μπαμπινιώτης, Δ. Γεώργιος. Συνοπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας με εισαγωγή στην ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία. Αθήνα.

Μπρέκης 2000: Μπρέκης, Λ. Σπύρος. Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος (19^{ος} αιώνας). Αθήνα.

Πολίτης 1999: Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας. Γ' έκδοση. Αθήνα.

Ρούμπος 2007: Ρούμπος, Ι. Δημήτριος. Ιστορία και πολιτισμός της Ελλάδας (1453-2000). Εκδόσεις Αστάρτα. Βελίκο Τύρνοβο.